

3. Клоков В. И. Всенародная борьба в тылу немецко-фашистских оккупантов на Украине. 1941–1945. Историографический очерк. Київ: Наук. думка, 1978. 123 с.
4. Коваль М. В. Друга світова і Велика Вітчизняна війни та сьогодення. Роздуми історика // Укр. іст. журн. 1995. № 3. С. 3–22.
5. Логунова Т. А. Советская историография народной борьбы в тылу немецко-фашистских войск. 1941–1945. Москва: МГУ, 1985. 128 с.
6. Слободянюк М. А. Антифашистський рух Опору в Україні (1939–1944 рр.): історіографія проблеми. Дніпро: Герда, 2017. 460 с.
7. Сталин И. В. О Великой Отечественной войне Советского Союза. Москва: Госполитиздат, 1947. 207 с.
8. Стецкевич В. Радянська історіографія Другої світової війни // Україна в Другій світовій війні: погляд з XXI століття. Історичні нариси. Київ: Наук. думка, 2011. Кн. 1. С. 43–82.
9. Шайкан В. А. КПСС – організатор і керівник комуністического підполья в Придніпров'є в роки Великої Отечественной війни (1941–1944 гг.): дисс... канд. іст. наук. Днепропетровск, 1989. 241 с.

УДК 821.161,2-1.191(092)

ОБРАЗ ТЮРМИ В «КАМЕРНИХ МОТИВАХ» ІВАНА СВІТЛИЧНОГО

Ганна Токмань,

доктор педагогічних наук, професор, професор кафедри української і зарубіжної літератури та методики навчання Переяслав-Хмельницького державного педагогічного університету імені Григорія Сковороди

Статтю присвячено поезії дисидента Івана Світличного. Дослідниця характеризує образ тюрми в сонетах І. Світличного. Увагу сфокусовано на екзистенціальному смислі тексту. Стаття містить інтерпретацію художнього тексту, поєднану з історичним і біографічним контекстами. Тюрма як образ має такі взаємопов'язані смисли, як будівля для покарання, країна з тоталітарним режимом, внутрішнє «Я» духовно підкореної людини.

Ключові слова: поезія, дисидент, образ тюрми, екзистенціальний смисл, контекст, тоталітаризм, духовне підкорення.

The article is devoted to the poetry of dissident Ivan Svitlychny. The researcher characterizes the image of the prison in I. Svitlychny's sonnets. Attention is focused on the existential meaning of the text. The article contains an interpretation of the literary text, combined with historical and biographical contexts. Prison as an image has such interconnected meanings as a building for punishment, a country with a totalitarian regime, the inner «I» of a spiritually subdued person.

Keywords: poetry, dissident, prison image, existential meaning, context, totalitarianism, spiritual subjugation.

Іван Олексійович Світличний (1929-1992) був репресований комуністичним режимом: науковця, літературного критика, дисидента ув'язнили 1965 р.: перебував за ґратами з 1.09.1965 по 30.04.1966; удруге 1972 р., вирок: 7 років концтаборів суворого режиму і 5 років заслання, був у неволі з 12.01.1972 по 23.01.1983. Тяжкі випробування не зламали дух мужнього українця, але знищили здоров'я (після інсульту вже не одужав).

В ув'язненні яскраво виявився поетичний таланти Івана Олексійовича; Михайлина Коцюбинська тлумачить явище табірної поезії «як торжество духовної суверенності людини (нерідко саме там, в екстремальних умовах, і відкриваються її творчі потенції) і внутрішнього опору тискові й сваволі» [1, с. 19].

У циклі «Камерні мотиви», який є об'єктом цього дослідження, автор обрав форму сонета (точніше, сонетино), Іван Кошелівець так пояснив цей вибір: «Зда-

ється мені, що й вибір саме форми сонета <...> не випадковий: ця безсмертна чотирнадцятирядкова строфа дається належно опанувати себе лише людям певного рівня культури, здібним інтелектуально дисциплінувати себе. <...> Це зосередження було Світличному цілющим джерелом проти духової деградації в його протистоянні таборовій зморі» [2, с. 11]. Висока культура автора «Камерних мотивів» і його невідповідне їй становище в'язня детермінують нерв поезії, породжують дисонанси на всіх рівнях поетики – ейдетичному, лексичному, звуковому, – контрастність є провідним поетикальним засобом ґратованих сонетів І. Світличного.

Василь Стус був захоплений актуалізацією цієї грані обдарування свого товариша, він, як досвідчений поет, до того ж колега-літературознавець, відзначив яскраву індивідуальність Світличного-митця. «...І заговорив сам. І ні на йоту – пози (а як поетові хоч трошки – без пози?), чесно, розумно, без надриву, голосом згори – мовляв, зле, геть зле, але ногами совати – не будемо. І мова (стилістика), така сьогоднішня, така пружна, гола геть. Без докучливих шмаркатих поетизмів, без дистилляції: житній зеківський, глевкий хліб, грубою сіллю присолонений! Хто з нас умів так?» [4, с. 347-348] Життя стилістика І. Світличного високо оцінена його побратимом як чесна і мистецьки майстерна. Ставимо завдання проаналізувати образ тюрми в поетичному циклі «Камерні мотиви», зокрема визначити екзистенціальні смисли ейдетики.

Цикл «Камерні мотиви» складається з 21 сонета. Перший «Інтродукція» розпочинається терцетом: «Ганебний зек, державний злодій / І волею богів естет... / Живцем вмурований у склеп, / Я влип по вуха. Годі! Годі! [3, с. 138].

Межовість екзистенційної ситуації, в яку потрапила людина, окреслена образом, де життя максимального наближене до смерті, уміщене в її володіння, проте не обірване. Сонетотворення як протистояння – екзистенційний вибір зека-естета, адже сонет – це його протест і самозбереження в умовах несправедливого ув'язнення.

Протягом усього циклу автор проводить паралелі між тюрмою і державою СРСР. Так у вірші «Шмон» зображено обшук в застінках, а в наступному «Вічний шмон» саркастично сказано про «спецнатреновані носи» на волі – редакторів («сановні пси»), цензорів («старі шакали») тощо. Цей сонет – погляд політв'язня не у стислий, оточуючий його простір тюрми, а за ґрати – у простір держави, яка заявила, що буде вічною як «союз нерушимий республик свободных», проте автор доводить, що вічним у ній є шмон – постійний політичний контроль, підозри, перевірки, репресії.

Самота – найважче випробування в камері. У одноіменному сонеті І. Світличний зображує тюремний інтер'єр і на його фоні – в'язня. «Параша. Ґрати. Стіни голі. / І сам ти – Божий перст. Сиди <...>» [3, с. 139]. У дальшому тексті йдеться про різку розмежованість, відчуженість просторів тюрми і світу поза її стінами. Твір має епіграф зі Стуса: «Самота самоти, / Вузол тиші...», І. Світличний солідаризується з товаришем, продовжуючи його поетичний мотив.

Чи можуть падати тюремні стіни? Чи може розв'язуватися вузол тиші? В уявному просторі – так, наступні в циклі після «Самоти» сонети «Парнас», «Вечірня містерія». «Відбій», «Сон» стверджують саме це. Тюрма не всевладна (ні в сенсі держави, ні в'язниці як її моделі) – сильна особистість з багатим внутрішнім світом знаходить хай тимчасову, хай уявну, але волю. У вірші «Парнас» відбувається втеча в художні світи друзів-поетів: «І враз ні стін, ні ґрат, ні стелі, / І хтось невидимий збудив / Світ Калинцевих візій-див, / Драчеві клекоти і хмелі <...>» [3, с. 140]

Сонет «Вечірня мелодія» відкриває простір небес, де «Здригнулися небесні сфери, / Й зоря достотністю Венери / Над телевежею зійшла» [3, с. 141]. Тюрма не зникає, її образ присутній у кожному вірші, «облуплений тюремний мур» лягає між зорями і в'язнем. Кожний вірш – це протест, це бій з тюрмою як явищем, ворогом, системою. У вірші «Відбій» зброєю є власна творчість: «Ритм

двобою / Пульсує в серці, і слова – / Незраджувані і незрадні – / Формують строфи, непідвладні / Шмональникам і судіям» [3, с. 141]. У «Сні» неволю побороють сновидіння, у яких на гостину приходять веселі друзі, як раніше, на волі. «Параша, «вічко» повертаються на свої місця з пробудженням, проте підйом, як і відбій, може втратити свою силу, бо ж «з ночі знову найде люду» – сновидіння не заборониш, і роздуми, і творчість, і пам'ять, і уяву. Це – хай тимчасові, але «втечі» з тюрми і водночас зброя у протистоянні з нею.

Сонети І. Світличного оприявляють такі особливості індивідуальної поетики, як майстерний і сміливий рух (думки, образу, інтонації, лексики) від суворості і жорстокої реальності існування невільника до філософського утвердження цінностей, які сильніші за неї.

У циклі прочитуємо різноманітні мотиви – викриття, відчаю, мовчання, слова, часу, вдячності, провини, козацького лицарства; художні світи віршів являють простори внутрішні (ліричного героя та інших персонажів) і зовнішні (від камери до містерії небесних сфер). Сонети «Завжди в'язень» і «Тюрма» уже назвами актуалізують простір в'язниці.

Текст сонету «Завжди в'язень» має подвійний зміст: соціальний і екзистенціальний. Акцентований займенник «сам» у першому катрені нашоує на думку про два взаємопов'язані смисли образу тюрми: «Самі собі будуєм тюрми, / Самі в них потім живемо, / Самі себе стережемо, / Вже тюрем – маса, в тюрмах – юрми» [3, с. 145].

Поет пов'язує тоталітарний лад у державі, його репресивну практику зі страхом, породженим нею, страхом, який проникає в мільйони сердець і спонукає зводити тюрму в просторі власного «Я», ув'язнювати його ядро – екзистенцію.

Ліричного героя обурює покірність бранців, готовність будувати все нові й нові внутрішні мури. Автор досягає сарказму, використовуючи лексику радянського соцбудівництва: «А ми – нічого. Женемо / За муром мур, за муром мур ми. / Суботники! Аврала! Штурми!» [3, с. 145].

Поета обурює самонівелювання, відсутність власної волі, втрата суб'єктності, підкорення індивідуума *Das Man* (М. Гайдеггер) – до того ж неусвідомлене, самовиправдане: «Вже й ми – не ми. Воно само / Так склалося. Так повелося, / І так ведеться – здавна й досі» [3, с. 145].

«Ми» І. Світличного, як «людина маси» у Х. Ортеги-і-Гассета, не наважується ні взяти на себе провини в духовному рабстві, ні назвати винуватців соціально-психологічного тиску. Невольницька звичка нівелювати своє «Я» й лякливо обминати ім'я організатора цього екзистенційно руйнівного процесу оприявляється завдяки невизначеному «воно» та народно-розмовним мовним формулам: «Так склалося. Так повелося».

І. Світличний дає назву-характеристику покірним співгромадянам, яка вже стала афоризмом в українській мові: «Сліпонароджені в тюрмі» [с. 145]. Нездатність-небажання ідентифікувати світ навколо призводить до втрати самоідентичності. Не-бачення тюрми, якою був СРСР, веде до множення таких самих тюрем «у мініатюрі» – у внутрішньому просторі людського «Я».

Позиція ліричного героя І. Світличного, як завжди, чесна й мужня, це позиція сильної особистості, яка сама відповідає за своє існування. Саркастично звучить вервечка риторичних запитань, і мудро – екзистенціальний висновок: «Кому поскаржимося? На кого? / На чорта лисого? На Бога? / Тюрма – своя. І ми – самі» [3, с. 145].

Займенники відіграють важливу роль у цьому сонеті. «Ми» означає спільноту, яка асоціюється з поняттям-ідеологією «радянський народ» і водночас викликає алюзію Шевченкового «люди» («О люди! люди небораки! / Нащо здалися вам царі?»). Займенник «самі» утворює поетичне кільце: ним сонет починається і завершується. У концептосфері вірша «самі» – звинувачення, суворості правда, відповідальність. Сонет, попри песимістичний заголовок, закликає до внутріш-

нього звільнення: людина має дивитися правді у вічі і брати на себе відповідальність за власне існування.

Наступний сонет «Тюрма» малює простір вічного в'язня. Епіграф «Ми серцем голі догола» взято з Шевченкового вірша «Во Іудеї во дні они...», де українська нація порівнюється з малим Ісусом Христом. Ісуса врятувала преправедная Мати, українці такої рятівниці не мають. «Та де ж нам тую Матір взяти? / Ми серцем голі догола! / Раби з кокардою на лобі!» – пише Т. Шевченко [5, с. 311]. І. Світличний, змальовуючи СРСР, використовує Кобзареві художні концепти, доводячи цією грою слів, що Радянський Союз є прямим спадкоємцем царської Росії у її імперській сутності.

Вірш починається з розповіді про дивний сон, але дивина не у веселій зустрічі з давніми друзями (як у сонеті «Сон»), а навпаки, у повторенні тюремної реальності, дивно зміщеної: «В тюрмі, за ґратами, в неволі / Мені приснилася... тюрма. / Але не ця. Ні ґрат нема, / Ні варти. І всього доволі» [3, с. 146].

Поет створює антиутопію як псевдорай, облудну ідилію. «І світ – ідилія сама» [с. 146]. У незаґратованій тюрмі «люди – стовпище моголів / З кокардами, а серцем голі; / Кричать, а мова в них німа» [3, с. 146]. Образ з послання «І мертвим, і живим...» («Німець скаже: «Ви – моголи». / «Моголи! моголи!») розвинуто в денационалізований народ без мови. Облуда в тому, що ідилія – насправді тюрма; кокарди (Конституція, права людини, соціальна справедливість, народовладдя) лише прикривають голі серця, відсутність духовних цінностей. Моголи не бачать тюрми, бо їм полуда очі заступила, вони чекають відпущення гріхів чи страти, не маючи сил подивитися на світ правдивим поглядом. І. Світличний називає екзистенційну причину масової покори в'язнів незримого тюрми: «І гупають о ребра-ґрати / Безвинно-заячі серця» [3, с. 146]. Образ тюрми набуває нових просторових рис: він переміщається у внутрішній світ людини, заґратованим є не вікно, а серце. Тюрма як будівля за муром; тюрма як країна з тоталітарним режимом; тюрма як упокорене, перелякане «Я» із серцем-невільником – таким є розвиток цього образу в «Камерних мотивах» І. Світличного.

Отже, образ тюрми в циклі сонетів «Камерні мотиви» твориться поетом у просторовому, соціальному і ментальному параметрах. Поет малює принизливий для людини побут, режим, ізоляцію політв'язня, протиставляючи тюрмі силу духа і творчість дисидента, упевненого в своїй правоті. Як тюрму зображено країну, у якій панує тоталітаризм імперського ґатунку. Причиною тривалого існування і першої, і другої неволі автор вважає існування тюрми на екзистенційному рівні людини, самоув'язнення серця через страх бути страченою. Потрійна модифікація образу супроводжується талановитими, несподіваними поетикальними прийомами: сарказм, натуралістична деталь, жаргонізми, лексика високого стилю, парадокс, контраст, літературні алюзії, науковий аналіз у формі поетичного мовлення, афористичність, простота синтаксису. Філософічність роздуму тяжіє до екзистенціалізму, ліричний герой сонетів, закинутий у час неволі і простір тюрми, здійснює вільний екзистенційний вибір: він обирає свободу, власну гідність, вільну творчість.

Література

1. Коцюбинська М. Іван Світличний, шістдесятник. Світличний І.О. У мене – тільки слово. Харків : Фоліо, 1994. С.5–27.
2. Кошелівець І. Передмова. Світличний І.О. ґратовані сонети. Б. м. : Сучасність, 1977. С.7–12.
3. Світличний І.О., Світлична Н.О. З живучого племені Дон Кіхотів ; упорядн. Коцюбинська М.Х., Неживий О.І. Київ : Грамота, 2008. 816 с.
4. Стус В. «Іван – то моя любов найбільша» (уривки листів із неволі). Доброокій : Спогади про Івана Світличного / Ред. рада. Вал. Шевчук та ін.; Упоряд. Л. і Н.Світличні. Київ : Час, 1998. С. 346–348.
5. Шевченко Т. Зібрання творів: у 6 т. Т. 2. Поезія 1847-1861. Київ : Наукова думка, 2003. 784 с.